

INTERFERENCE IN THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF JUDGES BY CITIZENS AND PUBLIC ASSOCIATIONS

*Roman Koziar*¹

Received: 2021-12-02

Accepted: 2022-01-15

DOI: <http://doi.org/10.46489/gpj.2022-2-1-12>

Annotation. Existing cases of interference in the professional activity of judges, subjects of which have certain power or official powers should be considered as threatening not only the judge, but the judiciary as a whole. Based on the analysis of the situation regarding the prevention of interference in the activities of judges in European countries, it should be noted that the international community is most concerned about those cases when it is not a specific judge or a specific case that is under threat, but the foundations of the separation of powers and the system of checks and balances. Guided by such considerations, we come to the conclusion that a methodological shift is necessary for the study of individual cases of interference in the professional activity of a judge. The content of this shift consists in the assumption of the absence of any other influence on the judiciary by individual citizens and public associations, than that which may be allowed by a specific judge in a specific case.

Based on the results of the survey, we confirmed the expediency of an in-depth study of individual elements of the organizational and legal mechanism for preventing interference in the professional activity of a judge. Currently, the formulation of recommendations for strengthening such aspects of the mechanism as the strategy for the development of legal and organizational support for the prevention of interference in the professional activity of a judge, the improvement of the organizational and legal principles of effective countermeasures against interference in the professional activity of a judge, as well as the development of deontological and communicative aspects of organizational and legal mechanism for preventing interference in the professional activity of a judge.

Keywords: judge, justice, intervention, citizens, public associations, High Council of Justice.

---

¹ Koziar R., IHE "Lviv university of business and law", <https://orcid.org/0000-0001-9669-2758>

ВСТУП

Існуючі випадки втручання у професійну діяльність судді, суб'єкти яких мають певні владні чи службові повноваження слід розцінювати як такі, що несуть загрозу не лише судді, але судовій владі в цілому. Опираючись на аналіз ситуації щодо протидії втручання у діяльність суддів у країнах Європи, слід відзначити, що міжнародне співтовариство найбільш занепокоєне тими випадками, коли під загрозою опиняється не конкретний суддя чи конкретна справа, а основи розмежування влад і система стримувань та противаг. Керуючись такими міркуваннями, ми приходимо до висновку про необхідність методологічного зсуву для дослідження окремих випадків втручання у професійну діяльність судді. Зміст цього зсуву полягає у припущенні відсутності іншого впливу на судову владу з боку окремих громадян та громадських об'єднань, ніж той, що може бути допущений конкретним суддею у конкретній справі. Такий підхід виправданий, зокрема, з урахуванням роз'яснення ВРП щодо надання висновків стосовно повідомлень суддів про втручання у їх діяльність. Зокрема, ВРП підкреслює, що у зв'язку з ситуаційно-оціночним характером поняття втручання, у кожному окремому випадку за результатом дослідження обставин, викладених суддею приймається рішення щодо наявності втручання з урахуванням:

- а) створення реальних ризиків для незалежності судді;
- б) можливості судді залишатись незалежним;
- в) існування дійсної загрози ухвалення суддею справедливого та безстороннього рішення.

Втручання у професійну діяльність судді крізь призму діяльності громадян та громадських об'єднань залишається украй мало дослідженим у науковому

просторі. Отже, метою цієї статті є дослідити вплив на суддів втручання громадян та громадських об'єднань у професійну діяльність суддів.

РЕЗУЛЬТАТИ

У Доповіді за 2017 р. ВРП наголосила на окремих фактах втручання у професійну діяльність судді з боку громадян та їх об'єднань. Унаслідок їх дій судді без належних підстав відмовлялись від розгляду справ, оскільки боялись за своє життя і здоров'я та свою родину. На цьому етапі ВРП не пропонувала жодних реальних кроків для протидії втручання у діяльність суддів, лише констатувала, що бездіяльність правоохоронних органів у відповідь на такі факти створює умови, за яких здійснення правосуддя є неможливим. Для протидії втручання під час слухання справи ВРП нагадала суддям щодо обов'язку реагування на прояви зневаги до суду шляхом притягнення винних до адміністративної відповідальності за ст. 185-3 КУпАП.

Вже у 2018 р. ВРП визнала, що більшість повідомлень про втручання у діяльність суддів, що надійшли за рік, стосуються дій з боку громадян та їх об'єднань. Разом з тим, ВРП підкреслила, що у більшості випадків викладені у повідомленнях факти не визнаються втручанням, оскільки мотивами таких дій стає незгода з судовими рішеннями, прийнятими не на користь громадян. Також ВРП визнала обмеженість наявних повноважень щодо реагування на втручання у професійну діяльність судді та закликала суддів надсилати повідомлення про можливе втручання не тільки до ВРП, але також повідомляти Генерального прокурора, оскільки лише у такий спосіб можливою стає повна реалізація інструментів протидії втручання. З урахувань проблем, що виникають у зв'язку з окремими фактами бездіяльності

прокуратури щодо протидії втручанню у професійну діяльність судді, вважаємо окреслений підхід дещо пасивним.

Порівняно з 2017 р., у Доповіді за 2018 р. ВРП більш детально розібрала випадки та узагальнила практику втручання у діяльність суддів з боку громадян та їх об'єднань. Зокрема, ВРП наголосила, що як і у 2017 р. значна частка повідомлень про втручання містили відомості про те, що потенційне втручання було здійснене шляхом порушення порядку у судовому засіданні. За встановленою раніше практикою, ВРП підкреслила, що неповага до суду має припинитись головуючим у засіданні. Натомість, співставивши дані про кількість розглянутих справ за ст. 185-3 КУпАП, ВРП дійшла висновку, що судді значно частіше звертаються з повідомленнями до ВРП про неповагу до суду, ніж притягують винних осіб до відповідальності. Така закономірність, на нашу думку є свідченням низки закономірностей, на які ВРП не звернула увагу.

Існує, очевидно, певна закономірність, що пояснює, чому судді більш охоче звертаються до ВРП, ніж накладають адмінстягнення на осіб, котрі проявили неповагу до суду. Таке пояснення перебуває у площині професійної правосвідомості суддів та не може бути сформульоване виключно у спосіб, що пов'язаний з тлумаченням законодавства. З точки зору професійної психології видається більш виправданим негайне вирішення проблемної ситуації шляхом накладення стягнення, що призвело б до «редукції напруги» – зниження інтенсивності впливу негативних психологічних факторів, які, зокрема, призводять до емоційного вигорання (Sicinska). Тобто, певний особистісний, неправовий стимул для застосування заходів адміністративного примусу у суддів є. Однак, він не діє у повній мірі.

Далі, пояснення може розгалужуватись за такими напрямками. По-перше, можливо припустити, що суддя не бажає брати на себе додатковий тягар та погіршувати взаємовідносини з присутніми у засіданні. З огляду на відверто конфліктний характер описаних у рішеннях ВРП подій, що стали основою для звернення судді з повідомленням про втручання, таке пояснення виявляється беззмистовним. До того ж, складно уявити реальність ситуації, коли суддя здатен прийняти рішення у справі про вчинення тяжкого злочину, але боїться ухвалити рішення про адміністративне стягнення. Отже, по-друге, поясненням може слугувати недовіра судді до ефективності та справедливості такого методу припинення втручання.

На користь другого пояснення свідчить те, що судді звертались до ВРП з повідомленням саме про втручання, а не неповагу до суду. Таким чином, за переконанням судді вчинені порушеннями у судовому засіданні дії слід кваліфікувати як злочин, передбачений статтею 376 ККУ, а не як адміністративне правопорушення.

Частково ВРП розуміє проблему, адже у окрему категорію були виділені звернення, пов'язані з оголошенням сумнівів у легітимності судової влади. Зокрема, як впливає з Рішення ВРП 3970/0/15-18, відповідач у цивільній справі під час розгляду справи вимагав від головуючого судді підтвердження легітимності його повноважень, а після пред'явлення посвідчення висловив припущення щодо підробки і викликав поліцію, що призвело до зриву засідання. У Рішенні ВРП 1394/0/15-18 вказано, що група осіб систематично зриває судові засідання шляхом пред'явлення вимог підтвердження особи та повноважень до суддів судів міста Кривого Рогу. Означена частковість полягає у тому, що навіть розуміючи небезпечність таких дій

організованими групами громадян, ВРП усе ж обмежується рекомендацією Національній поліції «розглянути питання» про притягнення винних осіб за завідомо неправдивий виклик поліції. Таким чином, розпочинаючи міркувати у вірному напрямку щодо неприпустимості будь-яких сумнівів у легітимності судової влади, ВРП не знаходить сміливості прямо вказати необхідність притягнення осіб, котрі вчиняють відповідні дії, до кримінальної відповідальності. Слабкість позиції ВРП підтверджується й тим, що у більшості випадків дії, спрямовані на зрив судових засідань, що супроводжуються, у тому числі, закликами не визнавати легітимність судової влади, не знаходять належної оцінки як втручання у здійснення правосуддя (Рішення ВРП 3970/0/15-18).

Зрештою, ВРП підкреслює обов'язок суддів звертатись з повідомленням про факти позапроцесуальних звернень, але більшість з таких фактів не є достатніми для визнання втручанням у діяльність судді (Рішення ВРП 3457/0/15-17, 3455/0/15-17, 2989/0/15-18 та ін.). Так само незахищеними судді виявляються у випадках інформаційних атак у ЗМІ. Аналізуючи факти, викладені у повідомленнях суддів про втручання ВРП у Рішеннях 2439/0/15-17, 3106/0/15-17, 910/0/15-18 та багатьох інших відмовлялась визнати втручання у здійснення правосуддя опираючись на два основні аргументи – відсутність зв'язку з конкретною справою та реалізацію особами права на вираження своїх думок, припущень, критики на адресу суддів [za2018rik, С. 86-87]. Далі, у Рішенні 1256/0/15-18 ВРП фактично «вмиває руки» щодо питання погроз суддям: «обіймаючи посаду судді, судді України добровільно та охоче взяли на себе обов'язок прийняти низку обмежень, незважаючи на те, що пересічному громадянину ці обов'язки могли б здатися обтяжливими.

Реальність погрози втручання у незалежність та самостійність суддів при відправленні правосуддя з метою перешкодити виконанню службових обов'язків суддями визначається достатністю підстав побоюватися її виконання, які у кожному випадку є різними. Відповідно побоювання щодо висловлених погроз у кожному конкретному випадку не можуть ґрунтуватися на припущеннях, а мають бути достатньо переконливими і ясними». У зв'язку з цим ВРП обмежується рекомендацією суддям керуючись ч. 2 ст. 27 КПК приймати рішення про здійснення провадження у закритому засіданні. І, після оголошення такої пасивної позиції вже у Доповіді за 2019 р. ВРП підкреслює, що неправомірні дії учасників судової справи та вільних слухачів у приміщенні суду створюють у пересічних осіб уявлення щодо можливості вплинути на суд і судові рішення у позапроцесуальний спосіб та безкарності подібних дій. Чи ж не створюється таке саме уявлення у суспільстві у зв'язку з відсутністю реакції на безкарні погрози суддям, інформаційні та фізичні атаки в умовах пасивності правоохоронних органів?

Слід визнати, що Доповідь ВРП за 2019 р. містить свідчення про перегляд позиції ради щодо погроз суддям. Це закономірний крок, адже залишення погрози без належного реагування зрештою може стати вирішальним чинником для реалізації такої погрози. У доповіді ВРП відступає від проголошеного у 2018 р. пасивного підходу зазначаючи, що «Кожен факт висловлення в усній або письмовій формі погрози судді має бути ретельно перевірений правоохоронними органами у порядку, встановленому КПК України».

Випробовуючи різні шляхи роботи з погрозами на адресу судді, ВРП представила значне різноманіття висновків, що містять фіксацію фактів

втручання. Водночас, без попередньо розробленої теоретико-методологічної бази такі висновки видаються несистемними. Особливо показовим є те, що маючи на меті встановити факт втручання, ВРП користується різними термінами для позначення дій осіб, котрі мали на меті втрутитись у діяльність судді.

Наприклад, за результатами висловлення особою головуючому судді у залі судового засідання погроз вбивством після свого звільнення з-під варти ВРП розцінила як «підстави для вжиття заходів щодо незалежності суддів» (Рішення ВРП 745/0/15-19). У Рішенні 254/0/15-19 ВРП встановила, що електронний лист з погрозами фізичної розправи щодо судді та підпалу будівлі суду є «спробою вплинути на результат розгляду справи». У Рішенні 1262/0/15-19 ВРП вжила терміни «психологічний тиск» та «тиск на суддю у зв'язку зі здійсненням ним правосуддя». Натомість, у інших схожих випадках ВРП кваліфікувала погрози як втручання у діяльність судді (Рішення ВРП 2491/0/15-19, 1194/0/15-19, 616/0/15-19 та ін.).

Подальша еволюція методики встановлення факту втручання у діяльність судді спостерігалась у 2020 р. Маючи надалі суворе методологічне обмеження у вигляді положення Закону щодо реагування на втручання саме у діяльність судді зі здійснення правосуддя, ВРП зібрала достатньо практики для своєрідного визнання втручання, що відбувається без зв'язку з конкретною справою. У Доповіді за 2020 р. ВРП, зокрема, зазначає: «Із наведених повідомлень, які надійшли до Вищої ради правосуддя часто не вбачається взаємозв'язку між подіями, які відбулися, та розглядом суддями конкретних справ, водночас повідомлені обставини викликають обґрунтовані підстави для занепокоєння щодо безпеки суддів, а отже, створюють реальну загрозу

суддівській незалежності, тому мають бути ретельно перевірені правоохоронними органами у порядку, встановленому Кримінальним процесуальним кодексом України».

У поодиноких випадках ВРП встановлювала факти перешкоджання роботі суду. Зокрема, у Рішенні 676/0/15-19 ВРП визнала наявність впливу мітингу, який проводився під час обрання голови суду на процедуру обрання голови. Таким чином ВРП дійшла висновку про наявність у діяльності осіб, котрі проводили мітинг, ознак перешкоджання діяльності суду та підриву авторитету судової влади. Також ВРП продовжила удосконалювати методику обґрунтування відсутності втручання у діяльність судді. Так, розглядаючи повідомлення судді про спробу адвоката опосередковано втрутитись у її діяльність шляхом висловлення прохання до її чоловіка, ВРП наголосила, що саме повідомлення про таку спробу втручання підтверджує відсутність будь-яких ризиків для прийняття неупередженого рішення у справі: «з повідомлення вбачається, що суддя відреагувала на дії адвоката відповідно до закону і завдяки цьому не було створено реальних ризиків щодо ухвалення справедливих і безсторонніх рішень у справі».

З іншого боку, наведений ВРП підхід щодо достатності надсилання повідомлення як умови збереження незалежності ще більше загострює питання до ефективності інституту протидії втручання у професійну діяльність судді. Як ми попередньо виявили, обов'язок судді щодо надсилання до ВРП і Генерального прокурора повідомлення про факти втручання не у повній мірі забезпечений кореспондуючими обов'язками останніх. Уводячи в практику розгляду повідомлень суддів зв'язок між наявністю повідомлення та зниженням ризику для незалежності

суддів, ВРП, на нашу думку, дещо ризикує. По-перше, для судді можуть розцінювати як безглузде звернення з повідомленням, адже користь від нього невелика, а потенційна шкода для особистих зв'язків – очевидна. Приміром, наведений вище приклад свідчить про наявність дружніх зв'язків між адвокатом та чоловіком судді, на які могло вплинути повідомлення при тому, що жодного іншого результату воно не мало. По-друге, ВРП фактично визнає, що незалежність судді повністю залежить від самого судді, тоді як Законом це завдання покладено головним чином на ВРП. Зазначена практика нівелює сенс обов'язкового повідомлення ВРП, судді з таким самим результатом може бути надано право повідомляти суспільство через соціальні мережі чи ЗМІ або ж узагалі особисто в незаконний спосіб вплинути на порушника гарантій незалежності шляхом погроз чи фізичного насильства. По-третє, коли такі факти стають відомі суспільству, то можуть породити закономірні сумніви у добросовісності ВРП, оскільки правопорушника не притягнуто до відповідальності.

У своїх Доповідях ВРП цитує повідомлення суддів про втручання, але, приймаючи рішення, не у достатній мірі звертає увагу на те, що практично у кожному повідомленні суддя звертається до ВРП: «суддя вважає, що такі дії особи... є проявом незаконного впливу, тиску та втручання в його професійну діяльність...» (Рішення ВРП від 01.02.2022 р.); «такі дії... на думку судді, є прямим тиском, що є втручанням у здійснення нею як суддею правосуддя» (Рішення від 09.02.2022 р.); «зазначені вище обставини, як вважають судді, є прямим тиском на суд, втручанням у здійснення правосуддя...» (Рішення від 14.02.2022 р.) тощо. Вбачаємо у таких формулюваннях надію суддів на захист їх незалежності, що відродилась у зв'язку з наданням

інструменту повідомлення про втручання у здійснення правосуддя. Така надія, утім, надто часто розбивається об рифи недостатніх повноважень та недовершеної методики встановлення факту втручання з боку ВРП, бездіяльності правоохоронних органів, а у кінцевому результаті – неефективності гарантій незалежності суддів.

З іншого боку, маємо численні приклади звернення судів у рамках обговорення Доповіді, у яких відсутні побажання змін до системи опрацювання повідомлень про втручання. Проаналізувавши десятки відгуків ми встановили, що у 2020 р. суддів значно більше турбували питання формування суддівського корпусу та зниження навантаження на суддів; недостатності фінансового і матеріального забезпечення судів, особливо у світлі розгортання пандемії коронавірусу; повноцінного запуску електронного судочинства. Така розбіжність між очевидною проблемою втручання у діяльність суддів та глобальними питаннями судової влади потребує глибшого емпіричного дослідження.

З метою емпіричного дослідження питання втручання у професійну діяльність судді та протидії такому втручання ми провели опитування суддів. Опитування проводилось у дистанційному форматі з використанням електронної пошти та гарантією анонімності респондентів протягом січня-лютого 2020 р. Всього участь у опитуванні взяли 78 осіб. При довірчій ймовірності 90%, довірчому інтервалі 0,1 та генеральній сукупності (кількості дійсних суддів станом на 2020 р.) близько 5300, така вибірка дозволяє достатньо точно охарактеризувати основні тенденції щодо оцінки суддями ефективності протидії втручання у їх діяльності.

Анкета для опитування містила три основні блоки. У першому блоці були

зібрані питання демографічного характеру та пов'язані з професійним досвідом. У другому блоці наведені питання щодо організаційно-правових аспектів втручання у професійну діяльність судді. У третьому блоці містились питання, що стосувались особистого досвіду суддів у протидії втручанням.

Узагальнення демографічних та професійних даних респондентів дозволило встановити наступне. Вік 41% опитаних становив від 40 до 50 років, більше 50 – 32%, менше 40 – 26,9%. У опитуванні взяли участь 34,6% жінок та 65,4% чоловіків. Досвід професійної діяльності у сфері юриспруденції склав до 10 років – 42,3%, до 15 років – 15,4%, більше 20 років – 30,8%. Досвід роботи на посаді судді склав до 5 років – 20,5%, до 10 років – 62,8%, більше 10 років – 16,7%.

Відповіді респондентів на запитання другого блоку анкети розподілились таким чином.

Більшість опитаних (понад 72%) вважають, що законодавством встановлено належні та достатні гарантії незалежності суддів. Частково і повністю незгідні з цим твердженням виявились 11,5% та 2,6% опитаних відповідно. Разом з тим, дещо більша частка суддів вважають, що конституційне законодавство України у частині забезпечення незалежності не повністю відповідає європейським стандартам – 24,4% та 10,3%. Отже, саме євроінтеграційні прагнення у середовищі судової влади пояснюють наступні дані – 46,2% респондентів впевнені, що існує потреба зміни законодавства для посилення незалежності суддів (16,7% частково згідні).

Серед тих, хто вважає доцільними реформи (62,7%), думки щодо того, у якій сфері, слід внести першочергові зміни розподілились наступним чином. Найбільше потребують змін

повноваження ВРП (38,8%). Зміни до конституційного законодавства та підзаконних актів вважають доцільними 24,5% та 26,5% опитаних відповідно. Не вважають доцільним респонденти внесення змін до процесуального законодавства (6,1%) та повноважень правоохоронних органів (4,1%).

В цілому механізми забезпечення незалежності суддів ефективними вважають 21,8% опитаних, частково ефективними – 19,2%. Близько 21% опитаних відзначили низьку ефективність механізмів, тоді як 37,2% оцінили ефективність нейтрально. Натомість, оцінка респондентами ефективності механізмів протидії втручанням у діяльність суддів засвідчила наявність інших тенденцій. Абсолютна більшість опитаних вважають наявні механізми частково (44,9%) або повністю (15,4%) неефективними, і лише 9% – достатньо ефективними.

Доволі цікавим є розподіл відповідей на запитання щодо того, якому суб'єкту повинні бути надані законом максимальні повноваження для запобігання втручанням у діяльність суддів? Таким суб'єктом половина респондентів вважає конституційне самоврядування, а близько чверті (24,4%) – ВРП. Ще 15,4% опитаних вважають, що основним суб'єктом має бути суддя, тоді як лише близько 10% готові віддати повноваження правоохоронним органам та Генеральному прокурору.

Запитання щодо того, чи у повній мірі встановлення факту втручання лише у випадку наявності зв'язку з конкретною справою, що перебуває на розгляді у судді співвідноситься з принципами незалежності не дозволило виявити одностайної думки серед опитаних. Відповіді розподілились практично порівну, частка категорично позитивних та негативних склала 15,4% та 11,6% відповідно.

Відповіді на запитання третього блоку свідчать про наявність наступних тенденцій.

Близько половини суддів (53,8%) стикались з втручанням у їх професійну діяльність. З них 42,9% відчували втручання протягом останніх трьох років. Щодо того, чи у кожному випадку респонденти звертались з повідомленням про втручання до ВРП та Генерального прокурора відповіді розподілились наступним чином. Найбільша частка респондентів зверталась з повідомленням у випадку, коли таке втручання несло реальну загрозу прийняття безстороннього рішення у справі (38,8%). У кожному випадку звертались 24,5%, не звертались узагалі 18,4%. Натомість, 4,1% звертались у зв'язку з тим, що втручання мало свідків.

Реакція на повідомлення про втручання у більшості випадків частково не задовольнила респондентів (36,7%), повністю не задовольнила у 6,1% випадків. Натомість повністю і частково задовольнила реакція 22,5% та 28,6% відповідно. Серед 9 респондентів, котрі не звертались з повідомленням про втручання, у якості основної

References

Vyshcha rada pravosuddia. Shchorichna dopovid «Pro stan zabezpechennia nezalezhnosti suddiv v Ukraini za 2017 r. https://www.hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/shchorichnadopovidza2017rik_.pdf

Vyshcha rada pravosuddia. Shchorichna dopovid «Pro stan zabezpechennia nezalezhnosti suddiv v Ukraini za 2018 r. <https://www.hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/shchorichnadopovidza2018rik.pdf>

Vyshcha rada pravosuddia. Shchorichna dopovid «Pro stan zabezpechennia nezalezhnosti suddiv v

причини 7 вказали відсутність прописаного у Законі визначення змісту дії або бездіяльності, що може вважатись втручанням та по 1 респонденту відмітили небажання погіршувати стосунки з суб'єктом втручання і небажання погіршувати стосунки з іншими зацікавленими сторонами.

Висновки

За результатами проведеного опитування ми підтвердили доцільність поглибленого дослідження окремих елементів організаційно-правового механізму запобігання втручанням у професійну діяльність судді. На даний час зберігає актуальності формування рекомендацій щодо посилення таких аспектів механізму, як стратегія розвитку правового та організаційного забезпечення запобігання втручанням у професійну діяльність судді, удосконалення організаційно-правових засад ефективної протидії втручанням у професійну діяльність судді, а також розвиток деонтологічних і комунікативних аспектів організаційно-правового механізму запобігання втручанням у професійну діяльність судді.

Ukraini za 2019 r. https://www.hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/shchorichnadopovidza2019rik_pro_stan_zabezpechennya_nezalezhnosti_suddiv_v_ukrayini_compressed.pdf

Vyshcha rada pravosuddia. Shchorichna dopovid «Pro stan zabezpechennia nezalezhnosti suddiv v Ukraini za 2020 r. https://www.hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/shchorichnadopovidza2020rik_pro_stan_zabezpechennya_nezalezhnosti_suddiv_v_ukrayini.pdf

Sitsinska M. Poniattia emotsiinoho ta profesiinoho «vyhoriannia» na derzhavni sluzhbi.

[http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-01\(1\)/Sicinska.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-01(1)/Sicinska.pdf)